

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ОРЛИК Василь Михайлович

УДК 94(470+477) “1795/1861”

**ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В КІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.**

**07.00.01 – історія України,
07.00.02 – всесвітня історія**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальної історії, методології і методики навчання історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Ресніт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора, завідувач відділу історії України
XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Наулко Всеволод Іванович,
Київський славістичний університет, завідувач кафедри історії України та культурології;

доктор історичних наук, професор
Путро Олексій Іванович,
Державна академія керівних кадрів культури та мистецтва, завідувач кафедри суспільних наук;

доктор історичних наук, професор
Щербак Надія Олександрівна,
Київський національний університет внутрішніх справ,
професор кафедри гуманітарних дисциплін.

Захист відбудеться “26” вересня 2008 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “__” серпня 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

Гуржій О.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Кінець XVIII – перша половина XIX ст. – вузловий період у розвитку Російської імперії. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, що відбувалися в той час в економіці країни, “були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодално-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом”¹. Саме тоді були закладені основи для проведення реформ 1860-1870 рр. та формування буржуазних відносин. Серед складного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, більша частина якої на той час перебувала в складі Російської імперії, вагоме місце належить аспектам, пов’язаним із фіскальною політикою двору Романових. Важливими є дослідження гільдійської реформи Є. Канкріна, досвіду реформування оподаткування сільськогосподарської діяльності П. Кисельовим та еволюціонування місцевого оподаткування, особливо міського. Вітчизняній історичній науці важливо осмислити зазначені питання, адже належне розуміння історичного досвіду, зокрема, податкової політики та її впливу на розвиток економіки країни, дає можливість уникати помилок минулого. Втім, незважаючи на важливість досліджень цих та інших проблем економічної історії Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст., слід констатувати, що в Україні їм приділяється недостатня увага, а їхня історіографія перебуває в кризовому становищі.

Нехтування вченими та політиками вивчення й осмислення фіскальної політики минулого, спричинює суттєві прорахунки вітчизняних законодавців, найбільш кричущим з яких стало невдале введення гербового збору в другій половині 1990-х років та його відмінення через недосконалість механізму адміністрування. Це при тому, що даний податковий платіж успішно використовувався в Російській імперії ще за часів Петра I й слугував одним із надійних і сталих джерел державних доходів. Податкова політика уряду Російської імперії, особливо в період визрівання капіталізму, має бути об’єктом серйозних наукових пошуків.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами й темами. На необхідності збільшення науково-дослідних розробок аспектів “соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки” наголошується в п.3.2. постанови Національної академії наук України №115 від 25.04.2001 “Актуальні методологічні проблеми української історичної науки”. Дисертація є складовою частиною наукових планів кафедри загальної історії, методології і методики навчання історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, зокрема тем “Філософсько-методологічні засади сучасного наукового дослідження” (№ державної реєстрації

---

¹ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – С.49.

0106U5253) та “Історико-правові засади соборності й державотворення в Україні”, держбюджетної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України “Влада і суспільство на українських землях в XIX – на початку XX ст.: тенденції розвитку в контексті історії Центрально-Східної Європи” (№ державної реєстрації 0105U000284).

Об’єктом вивчення стала політика царського уряду щодо національних окраїн. **Предмет** дослідження – заходи царату в сфері внутрішньої політики стосовно “великоросійських” та “окраїнних” губерній.

Метою дослідження стало всебічне й об’єктивне висвітлення та порівняння податкової політики російської влади як у “великоросійських”, так і “малоросійських”, “новоросійських”, “південно-західних”, “білоруських” та інших губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – середині XIX ст., з’ясування особливостей оподаткування різних верств населення, а також структури, функцій, напрямів, форм і методів діяльності імперських та самоврядних інституцій у сфері забезпечення державних доходів.

Означена мета передбачає такі наукові **завдання**:

- проаналізувати стан розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- визначити структуру та повноваження у сфері оподаткування номенклатури імперських владних інституцій, а також службово-посадові функції представників органів міського самоврядування та селянських адміністрацій;
- окреслити спільне та відмінне в податковій політиці уряду щодо “великоросійських” і “окраїнних” губерній, визначити чинники, які впливали на її формування;
- з’ясувати особливості оподаткування різних верств населення у регіонах Російської імперії, особливо в Лівобережній, Правобережній та Південній Україні;
- дослідити сутність російської подушної системи оподаткування, зокрема її взаємозв’язок із оброчною та місцевими податями й зборами;
- визначити причини податкових заборгованостей, які в досліджуваній період у Російській імперії були хронічними;
- виявити основні тенденції в оподаткуванні купецтва;
- розкрити ставлення імперської влади у сфері оподаткування до представників релігійних і етнічних меншин імперії, зокрема євреїв, кримських татар та колоній з іноземних переселенців;
- проаналізувати особливості оподаткування гуральництва й шинківництва;

- визначити системи місцевих податей і зборів та окреслити заходи держави, щодо уніфікації місцевого оподаткування, зокрема впорядкування земських та міських податей і зборів;
- з'ясувати причини неефективності фіскальної політики уряду Російської імперії.

Географічні межі охоплюють губернії, які перебували в складі Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. Разом з тим, головну увагу приділено Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській (Харківській), Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніям, а також проведено історико-порівняльний аналіз з регіонами Білорусі та Прибалтики.

Хронологічні рамки визначаються кінцем XVIII – серединою XIX ст. Нижня межа пов'язана із завоюванням Кримського півострова та включенням до складу Російської імперії у результаті трьох поділів Польщі територій Білорусі, Правобережної України та Прибалтики. Верхня – середина XIX ст. із приходом до влади нового імператора Олександра II й скасуванням кріпосного права, початком буржуазних реформ (у тому числі й у сфері податкової політики).

Наукова новизна полягає насамперед у тому, що вперше в історіографії проводиться спеціальне дослідження податкової політики російського царату в кінці XVIII – середині XIX ст. Вона розглядається у контексті загальноімперської, проводиться порівняння з оподаткуванням у так званих “великоросійських” губерніях і в неросійських регіонах, зокрема в Україні, Білорусі та Прибалтиці.

Наукове та практичне значення одержаних результатів полягає в переосмисленні політики російського царату в сфері оподаткування. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження сприятимуть розвитку подальших досліджень історії оподаткування. Вони можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії, економічної історії, історії держави і права, державного управління України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Росії, а також бути покладеними в основу написання курсів лекцій, історичних, історико-правових та історико-економічних спецкурсів, підручників, навчальних посібників. Не менш суттєвим є використання теоретичних положень дисертації у розробці податкового законодавства щодо оподаткування торгівельно-промислової діяльності та місцевих податей і зборів.

Апробація роботи. Основні положення та результати дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедр правознавства, теорії та історії держави і права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, на кафедрі загальної історії, методики і методології викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, під час консультацій з колегами-науковцями з відділу історії України XIX – початку XX

ст. Інституту історії України НАН України, у доповідях на звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (2002-2005 рр.). Дисертація була апробована також під час її обговорення на засіданні історичного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету.

Матеріали дослідження оприлюднювалися здобувачем на 6 наукових міжнародних і вітчизняних форумах протягом 2002-2008 рр.: Міжнародній науковій конференції “Україна: шляхами віків” (Київ, 2002); Регіональній науково-практичній конференції “Роль освіти для економічного, соціального та культурного розвитку Кіровоградщини” (Кіровоград, 2003); Міжнародній науковій конференції “Семья Раевских в истории и культуре России XVIII-XIX веков” (Кіровоград–Розумівка–Кам’янка, 2004); Третій міжнародній науковій конференції “Соборна Україна: історична ретроспектива” (Черкаси, 2005); Всеукраїнському “круглому столі”, присвяченому 150-річчю від дня народження Івана Франка (Київ, 2006); Другому засіданні Всеукраїнського “круглого столу” “Сарбеївські читання” (Київ, 2008), а також на шпальтах журналу “Вісник податкової служби України”.

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в 1 монографії – Орлик В. “Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період” (Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.), а також у 21 статті у фахових виданнях та 7 в інших виданнях – енциклопедії історії України, збірниках наукових статей, журналах і матеріалах конференцій.

Структура. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту – 368 сторінка Список джерел і літератури має 1072 позиції. Загальний обсяг – 547 сторінок Специфіка проблеми, що стала об’єктом вивчення, зумовили необхідність створення автором термінологічного словника, що міститься в додатках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт і предмет дослідження, його хронологічні рамки, сформульовано мету й завдання дисертаційної роботи, окреслено її наукову новизну та практичне значення, зв’язок із науковими програмами, подано інформацію про апробацію одержаних результатів.

Перший розділ – “**Історіографія, джерела та методологія проблеми**” – складається із трьох взаємопов’язаних підрозділів, де проаналізовано стан наукової розробки проблеми, її джерельну базу та концептуально-методологічні особливості дослідження.

У першому підрозділі, “*Стан наукової розробки*”, встановлено, що історіографія порушеної проблеми не відзначається великою кількістю спеціальних досліджень. Переважна більшість авторів, чії праці проаналізовані в дисертації, не формулювали й спеціально не досліджували проблему історії податкової політики уряду Російської імперії в дореформений період стосовно “великоросійських” та окраїнних губерній. Основний історіографічний масив становлять дослідження, у яких тією чи іншою мірою порушуються питання, що стосуються задекларованої проблеми. Автор розглядає ці праці, застосовуючи традиційний, для не спеціальних історіографічних досліджень, чотирьохчленний аналіз літератури: вітчизняна дореволюційна, радянська, сучасна українська й російська та зарубіжна історіографія.

Історії оподаткування безпосередньо присвячена незначна кількість студій ХІХ – початку ХХ ст. Це, насамперед, праці В. Лебедева², М. Алексеєнка³, М. Терського⁴, М. Бржеського⁵, котрі в своїх монографіях не лише аналізували наявні проблеми фінансової політики тогочасної Російської імперії, але й широко використовували історичні екскурси, розглядаючи еволюцію різних податкових платежів – подушного, оброчної податі, місцевих зборів, досліджували динаміку уніфікації оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем у Російській імперії, особливо щодо 16 привілейованих губерній.

Своєрідним різновидом дослідницької літератури з проблем історії центральних і місцевих органів управління, у тому числі й фінансових, є ювілейні відомчі видання, частина з яких належить перу чиновників цих відомств, а частина написана спільно з науковцями. Значна увага історії податкової політики приділена в ювілейній колективній монографії, що вийшла на честь 100-річчя Міністерства фінансів⁶. Необхідно відзначити, що у дореволюційній історіографії є порівняно небагато праць, спеціально присвячених дослідженню фінансових, у тому числі й податкових органів. На їхньому тлі якісно позиціонується книга

---

² Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – 254 с.; Земские повинности и местные налоги / Сб. государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. – Т. 2. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. – С.125-180; Питейное дело. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1898. – 106 с.;

³ Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – 250 с.

⁴ Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – 252 с.

⁵ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897. – 427 с.;

⁶ Министерство финансов: 1802-1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч.1.-2.

начальника відділення Ліфляндської казенної палати Я. Козловського⁷. Позитивним є те, що автор висвітлює історичні передумови виникнення цієї адміністративно-фінансової установи, вказуючи, що до введення казенних палат у галузі фінансового управління не було ні стабільності, ні системності.

Деякі аспекти фіскальних повноважень міських самоврядних структур розглядаються у книгах, приурочених ювілеям міст, особливо новоросійським⁸. Певні відомості щодо історії місцевих органів і їхніх фіскальних повноважень містяться у працях М. Коркунова⁹, І. Білоконського¹⁰, І. Блеха¹¹ та ін.

Якщо вітчизняна дожовтнева література розкривала переважно проблеми податкової та фінансової політики в Російській імперії в цілому, то на сторінках українських часописів “*Киевская старина*”, “*Україна*”, висвітлювалися безпосередньо певні проблеми історії оподаткування в українських губерніях. Прикладом можуть бути дослідження І. Павловського¹².

У радянський період певні спроби відтворити синтетичну картину економічної історії України XIX ст., в тому числі й оподаткування, належать випускнику Новоросійського університету та Санкт-Петербурзької військово-юридичної академії, професору М. Слабченку (академіку ВУАН з 1929 р.). У 1925 рці в Одесі виходить перший том його “*Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.*”¹³. Політичні процеси в радянській Україні, як і в Союзі в цілому, розпочаті наприкінці 20-х років XX ст., мали негативні наслідки для розвитку багатьох галузей наукових знань, особливо це стосувалося суспільних наук. Після

---

⁷ Козловский Я.И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. – Рига, 1901. – 853 с.

⁸ Владимирова М.М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 г.: Материалы для исторического очерка. – Екатеринослав, 1887. – 275 с.; Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. – 122 с.; Надлер В.К. К изучению истории города Одессы. – Одесса: Тип. В.В. Кирхнера, 1893. – 11 с.; Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 г., составленный по документам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции. – Одесса: Тип. Шульце, 1885. – 144 с.; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

⁹ Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т. 2. – СПб.: Типография М.М. Сталюевича, 1897. – 527 с.

¹⁰ Белоконский И. Родина–Мать: Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. – СПб.: Типо-Литография “Альтшулера”, 1901. – 74 с.

¹¹ Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. – 211 с.

¹² Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины. Комитет о земских повинностях // Украина – 1907. – №11–12. – С.275–278; Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – №9. – С.1–20; №10. – С.137–154; Полтава в начале XIX века // Киевская старина. – 1902. – №7–8. – С.111–164; №9. – С.293–318.

¹³ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – Одеса: Державне видавництво, 1925. – 318 с.

встановлення більшовицької диктатури у другій чверті ХХ ст. питання історії оподаткування майже не висвітлювалися, за винятком поодиноких публікацій¹⁴.

Лише в 1944 р. з'являється розвідка С. Дмитрієва, присвячена проблемам історії організації в Російській імперії прикордонної служби, яка, як відомо, безпосередньо підпорядковувалася міністру фінансів, й, окрім завдань захисту державного кордону, виконувала функції митних органів¹⁵.

Значним внеском у процес дослідження історії податкової політики царату в державних селах, у тому числі й українських губерній, є монографія академіка М. Дружніна *“Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева”*¹⁶. У 1950–1960-х рр. виходять праці відомого радянського історика-економіста, О. Погребінського¹⁷, котрий, до речі, в 1920-х роках працював у очолюваному М. Слабченком Одеському центрі історичної науки.

Над вивченням проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи й формування капіталістичних відносин у сільському господарстві активно працював видатний український історик, член-кореспондент АН УРСР І. Гуржій¹⁸, приділяючи значну увагу податковій політиці російського царату в українському селі.

Дослідження історії податкової політики Російської імперії активізуються у другій половині 1970-х років. З'являються праці Н. Ананьїч¹⁹, яка переконливо довела архаїчність подушної податі для Російської імперії у середині ХІХ ст. В. Поляков досліджує взаємозв'язок митної політики царського уряду з розвитком вітчизняної промисловості²⁰. Проблеми фіскальних взаємовідносин держави та іноземних переселенців розглядаються в монографії відомого українського

---

¹⁴ Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений // Вестник финансов. – 1927. – №11; Шмелев К.Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Историко-экономический очерк. – М., 1926.

¹⁵ Дмитриев С.С. Пограничная служба в России в первой половине XIX века // Пограничник. – №7–8. – 1944. – С.40–46.

¹⁶ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 632 с.; Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.2. Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 657 с.

¹⁷ Погребинский А.П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М.: Госфиниздат, 1954. – 268 с.; Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М.: Финансы, 1968. – 167 с.

¹⁸ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.

¹⁹ Ананьич Н.И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX в.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ленинград, 1978. – 19 с.

²⁰ Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX века). – Л., 1976.

історика В. Наулка²¹. У працях М. Єрошкіна²² та П. Зайончковського²³ знайшли відображення питання історії адміністративних установ Російської імперії, у тому числі й фіскальних органів, зокрема казенних палат.

У другій половині 80-х років ХХ ст. виходить монографія Л.М. Маркова, в якій розглядається історія митної служби, пов'язується її реформування із змінами митних тарифів Російської імперії та зовнішньополітичної ситуації навколо неї, такими як французька буржуазна революція, континентальна блокада Англії, війна з Наполеоном, наслідки Віденського конгресу і європейські революції 1848 року²⁴. У цей же період побачила світ монографія російського історика В. Неупокоева²⁵, присвячена державним повинностям селян європейської частини імперії Романових. Учений намагався комплексно дослідити розвиток фіскальних зобов'язань найчисельнішої верстви населення імперії, проте пустився ряду серйозних помилок, зокрема щодо встановлення подушного оподаткування на Лівобережній Україні. Дослідник без посилань на будь-які джерела, помилково стверджує, що там “для крестьян казенных, владельческих и монастырских в 1765 г. был введен повышенный подушный оклад”²⁶, в той час, як “рублёвый” оклад встановлювався на основі подвірного, а не подушного обкладення.

Певні аспекти податкової політики Російської імперії щодо державних селян України висвітлені в монографії київської дослідниці Т. Лазанської²⁷. Глибиною аналізу економічних, у тому числі й фінансових процесів, вирізняється монографія відомого українського історика О. Путро²⁸, концептуальні положення якої враховані нами під час написання дисертації.

---

²¹ Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.

²² Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.; Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 252 с.; Ерошкин Н.П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800-1861). – М.: Московский гос. ист.-арх. ин-т, 1985. – 98 с.

²³ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

²⁴ Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 – 157 с.

²⁵ Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындзюнский, АН СССР. – М.: Наука, 1987. – 286 с.

²⁶ Там же. – С.23.

²⁷ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории /Отв. ред. Е.И. Луговая. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с.

²⁸ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития.) – К.: Выща школа, 1988. – 142 с.

Розпад СРСР і руйнування основ командно-адміністративної економіки сприяли актуалізації досліджень історико-економічних проблем, у тому числі й фінансових. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися праці О. Морякової²⁹, Є. Сапілова³⁰, Я. Соловйова³¹, присвячені історії органів управління, в тому числі й фінансових.

Проблеми історії оподаткування в Російській імперії розглядаються в монографіях сучасних російських істориків. Так, О. Толкушкін висвітлює заходи російської влади в галузі оподаткування у взаємозв'язку із змінами в імперії Романових та системою натуральних повинностей і добровільних пожертвувань³². Автори іншої монографії – В. Захаров, Ю. Петров, М. Шацілло – розглядають еволюцію оподаткування від часів Київської Русі до 1917 року³³. Книга містить багато відомостей і про податкову політику Російської імперії в Україні, щоправда, деякі тези її авторів, викликають певні заперечення. Так, наприклад, В. Захаров повторює помилку В. Неупкоева, щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування, коли стверджують про те, що з “1765 г. с малороссийских крестьян и мещан взимается уже подушный сбор”³⁴. О. Правилова аналізує основні моделі фінансових взаємовідносин метрополій і колоній різних імперій, а також фіскальну політику російського царату в Царстві Польському, Фінляндії, Закавказзі та Туркестанському генерал-губернаторстві³⁵.

Розглядаючи російську історіографію останніх років, зокрема дослідження різних регіонів імперії Романових, не можна залишити поза увагою колективну монографію “Западные окраины Российской империи”³⁶, що вийшла в серії “Окраины Российской империи”. Книга не лише інформаційно насичена, а й подає оригінальні методологічні підходи, зокрема відсутність фокусування імперського нарративу на центрі, на державі та на владі, який є характерним для сучасної російської історіографії.

---

²⁹ Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века. Социальный портрет, быт и нравы // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 1993. – № 6. – С. 11–23; Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 272 с.

³⁰ Сапилов Е.В. Государственные органы управления финансами России. / Ин-т экономки РАН. Центр информации. – М., 2000. – 162 с.

³¹ Соловьев Я.В. Министерство финансов Российской империи в 1858-1903 гг. : организация и функционирование: Дис. на соиск. учен. степени кан. ист. наук. – М.: Моск. гос. обл. ун-т, 2003. – 393 с.

³² Толкушкин А.В. История налогов в России. – М.: Юристъ, 2001. – 433 с.

³³ Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацкилло М.К. История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 296 с.

³⁴ Там же. – С.119.

³⁵ Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801-1917. – М.: Новое издательство, 2006. – 456 с.

³⁶ Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.

Щодо сучасної української історіографії, то проблеми історії митної політики в Південній Україні, зокрема історії Одеської митниці, відображені в праці одеських архівістів Л. Білоусової та Г. Малинової³⁷. Проблема надання євреям фіскальних пільг російської владою, зокрема після прийняття ними християнства, розглядається Н. Щербак³⁸. Вона вказує, що внаслідок цього їм “надавалися пільги щодо придбання на вигідних умовах земель у південних та північних районах (земля надавалася на все товариство, а не окремому єврею), пільги щодо відбування військової повинності, звільнення на двадцять років від податків”³⁹. Проте дослідниця зазначає, що “євреї, не зважаючи на оголошені пільги, не поспішали міняти віру, і тому затія уряду Олександра I не вдалася”⁴⁰. Проблеми оподаткування виробництва й продажу алкогольних напоїв у пореформений період в українських губерніях Російської імперії, розглядаються у монографії В.Я. Гончарука⁴¹.

Вагомий внесок у дослідження адміністративних установ українських губерній, у тому числі й їх фіскальних функцій, зробили праці М. Бармака⁴², С. Борисевича⁴³, Б. Галя⁴⁴, Т. Ігнатєвої⁴⁵, В. Шандри⁴⁶ та ін.

Щодо зарубіжної історіографії, то одне із перших вагомих досліджень належить перу відомого німецького економіста XIX ст. Адольфу-Генріху-Готгільфу Вагнеру, яке в 1871 р. вийшло в російському перекладі М. Бунге⁴⁷.

---

³⁷ Белоусова Л.Г., Малинова П.Г. Одесской таможене 200 лет. – Одесса: ОКФА, 1995. – 99 с.

³⁸ Щербак Н. Політика царизму щодо євреїв України в XIX столітті // Проблеми міграцій. – 1999. – №1. – С.19–27.

³⁹ Там же. – С.21.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Гончарук В.Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 234 с.

⁴² Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.

⁴³ Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 18 с.

⁴⁴ Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: Дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 195 с.

⁴⁵ Ігнатєва Т.В. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

⁴⁶ Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 75 с.; Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

⁴⁷ Вагнер А. Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением Проекта восстановления металлического обращения /Пер. с нем. Н. Бунге. С дополнениями и примечаниями переводчика. – К.: Университетская типография, 1871. – 416 с.

Проблеми історії державного механізму Російської імперії, вищого чиновництва, знайшли відображення у спеціальних дослідженнях зарубіжних вчених Г. Торке⁴⁸, Г. Ванева⁴⁹, Е. Амбургера⁵⁰ В. Пінтнера⁵¹ та інших публікаціях представників переважно американської та німецької історіографії. Найбільш детально проблеми історії російської податкової системи, особливо введення подушного оподаткування, розкриті американським істориком Річардом Пайпсом у монографії “Россия при старом режиме”. Розуміння автором проблем історії податкової політики імперії Романових у соціальному зрізі відображене в його тезі, що “главным следствием введения подушного налога и рекрутской повинности было объединение традиционно аморфной и разношерстой массы простоллюдинов, включавшей кого угодно – от разорившихся дворян до простых холопов в однородное податное сословие. Выплата подушного налога и (после освобождения дворян от государственной службы) обязательная военная служба сделались отличительными приметами низшего класса, контраст между ним и элитой обозначился еще резче”⁵². Аналізуючи наукові праці зарубіжних учених, не можна залишити поза увагою монографію американського дослідника українського походження З. Когута⁵³. Розглядаючи проблеми наступу російського міністерства фінансів на козацтво в другій половині другого – на початку третього десятиріччя ХІХ ст., автор, на жаль, не пов’язує зміну податкової політики центральної влади щодо лівобережного козацтва з іншими фіскальними заходами міністра фінансів Д. Гур’єва, за часів котрого значно посилювався податковий тиск на різні верстви населення, перш за все, на купецтво й державних селян, у тому числі й в Україні, а висвітлення цієї проблеми лише під кутом інкорпораційних заходів самодержавства, є, на наше переконання, однобоким і методологічно невинуватим.

Проведений автором аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії історії податкової політики Російської імперії у цілому, й в Україні зокрема, свідчить про фрагментарність її вивчення, адже вона не була предметом спеціального дослідження. Мусимо констатувати, що на сьогодні майже відсутні спеціальні

---

⁴⁸ Torke H.-J. Des russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts. //Sonderdruck aus Forschungen zur Ostropaischen Geschichte. – Bd. 13. – Berlin, 1967. – S.7–345.

⁴⁹ Yaney G.L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective // The American Political Science Review. 1965. – Vol. 59. – № 2. – P.379-390; Yaney G.L. The systematization of Rastian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711-1905. – Jlli., 1973. – 412 p.

⁵⁰ Amburger E. Geschichte der Behordenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. – Leiden, 1966. – 419 s.

⁵¹ Pintner W.M. The Social Characteristics the Early Nineteenth Centri Russian Burearacy. //Slawic Reviw. American Quarterly of Soviet and East European Studies. – Vol.29, 1970. – P.429–443.

⁵² Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – С.167.

⁵³ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

праці, за винятком декількох публікацій, які б комплексно й ґрунтовно висвітлювали податкову політику імперії Романових у дореформений період, у тому числі й у губерніях, які територіально входять до сучасної України.

У другому підрозділі “Характеристика та специфіка джерел”, зазначено, що, окрім численної літератури, для реалізації поставленої мети та дослідницьких завдань автором використано широку джерельну базу, котру доцільно розділити на п’ять груп: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали; 3) довідкові, статистичні матеріали та інші опубліковані документи; 4) періодичні видання; 5) епістолярна спадщина.

Перша група джерел охоплює більше 170 справ 37-и фондів 11-и архівів України й Росії, значна частина яких маловідома або вперше введена автором до наукового обігу.

Основний корпус архівних документів із проблеми податкової політики російського царату в кінці XVIII – середині XIX ст., опрацьований і використаний під час написання дисертації, зосереджений у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РДІА), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА), Державному архіві в Автономній республіці Крим (ДАВАРК), в державних архівах Житомирської (ДАЖО), Київської (ДАКиО), Кіровоградської (ДАКиО), Одеської (ДАОО), Полтавської (ДАПО), Харківської (ДАХО), Херсонської (ДАХеО) та Чернігівської (ДАЧО) областей.

Особливе місце для дослідження механізму взаємовідносин у фіскальній, зокрема податковій, сфері місцевих та центральних владних структур посідають матеріали РДІА. Автором дисертації детально опрацьовано й використано в дисертації фонди Міністерства фінансів, зокрема “Департаменту міністра” (Ф.559) та “Загальної канцелярії міністра” (Ф.560), де зосереджені чи не найважливіші документи, що репрезентують податкову політику урядів Російської імперії. Це, насамперед, звіти міністра імператору, листування міністрів фінансів із Олександром I та Миколою I, а також з колегами – керівниками інших міністерств і відомств, із предводителями та депутатами дворянств, губернаторами, звіти останніх, справи про ревізування чиновниками міністерства різних губерній імперії, особливо під час передачі державних маєтностей до нового відомства.

Оскільки фіскальна політика уряду реалізовувалася через діяльність місцевих владних інституцій, то досить вагомими є документи й матеріали, зосереджені у фондах “Канцелярія Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора” (Ф.442), “Київський військовий губернатор” (Ф.533) ЦДІА. Окрім них, дисертантом опрацьовані й інші фонди цього архіву, зокрема “Київський цензурний комітет” (Ф.293), “Золотоніське окружне управління державних селян” (Ф.1247), “Малоросійське губернське правління” (Ф.1336), “Слобідсько-українська губернська канцелярія” (Ф.1710), “Слобідсько-український губернатор” (Ф.1958), “Михайловські, поміщики Київської губернії” (Ф.2219).

В обласних архівах досліджені фонди канцелярій цивільних губернаторів, губернського правління, казенних палат, губернських і повітових казначейств, палат державних маєтностей, митниць, волосних правлінь, міських дум і магістратів. Указані фонди архівосховищ Росії та України представлені переважно чисельною звітною документацією місцевих органів влади, які мали повноваження в сфері оподаткування, а також розпорядчою, установчою і законодавчою документацією місцевих та центральних органів влади.

За переконанням автора, велику цінність для дослідницької роботи має друга, найчисельніша група джерел – опубліковані законодавчі акти (маніфести, укази імператорів, положення, думки (мнения) Державної ради, доповіді міністрів, укладення, рескрипти, установлення (учреждения) й статuti, циркуляри, інструкції, правила та ін.). Вони відображають еволюцію податкового законодавства й фіскальних органів, їх повноважень, детально регламентують службову діяльність чиновників фінансового відомства від порядку прийняття на службу, умов її проходження, штатні розписи цих установ, чітко визначають посадові обов'язки від міністра фінансів до канцеляристів повітових “присутственных” місць. Крім цього, законодавство є багатоплановим джерелом, у якому відображені основні моменти внутрішньої, в тому числі й фіскальної, політики. Ще в 30-х роках ХХ ст. радянський історик Б. Кочаков відзначав, що “изучать историю правительственной политики без привлечения законодательного материала – дело совершенно немьслимое”⁵⁴. Саме тому провідне місце серед джерел цілком об'єктивно посідають правові, насамперед “Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ)”, “Свод законов Российской империи (СЗ)” та ін. Якщо ПСЗ досить активно використовується істориками, то СЗ значно рідше. Використання Зводу законів є важливою методологічною парадигмою, успішного дослідження тієї чи іншої проблеми, адже в примітках, якими забезпечені всі його статті, містяться відомості про походження тієї чи іншої їхньої норми з посиланням на дату прийняття відповідного закону та його порядкового номеру в Повному зібранні законів. Не менш вагома інформація почерпнута автором із тематичних збірок правових документів⁵⁵ та публікацій окремих нормативних актів⁵⁶.

---

⁵⁴ Кочаков Б.М. Русский законодательный документ XIX – XX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. – М.–Л., 1937. – С.320.

⁵⁵ Собрание законов о купцах, мещанах, посадских и цеховых с 1766 по 1823 гг. / Сост. П. Хавский/. – СПб, 1823. – 359 с. и др.

⁵⁶ Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – СПб., 1849. – 51 с.; Инвентарные положения Западных губерний. – Б.м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. – 227 с. та ін.

До довідкових і статистичних матеріалів можна віднести публікації проектів М. Сперанського (1810 р.)⁵⁷, доповідей і звітів Є. Канкріна⁵⁸.

У дисертації широко використано публікації окремих документів з проблем податкової політики, історії фіскальних функцій місцевих управлінських структур опубліковані в “Киевской старине”⁵⁹.

Четверту групу джерел, використаних у дисертації, згідно запропонованої нами класифікації складають матеріали періодики, яка є досить цінним джерелом, адже містить багатий і різноманітний матеріал. Особливе місце серед джерел цієї групи належить газетам “Губернские ведомости”, які видавалися (з 1838 р.) у кожному губернському місті декілька разів на тиждень невеликим накладом.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення податкової політики Російської імперії в українських губерніях у кінці XVIII – середині XIX ст., важливе місце посідають епістолярні джерела: мемуари, щоденники, спогади, листи, автобіографічні записки чиновників і службовців із помісного дворянства⁶⁰.

Таким, чином проаналізований і використаний у дисертації комплекс джерел є репрезентативним і дозволяє розглянути комплексно всі інститути податкової політики та виокремити її регіональні особливості.

Третій підрозділ “Методологія, методи та понятійний апарат” присвячений концептуально-методологічним особливостям дослідження. Автор указує, що, аналізуючи різні напрямки внутрішньої політики держави, в тому числі й

---

⁵⁷ Сперанский М.М. План финансов // У истоков финансового права. – М.: Статут, 1998. – С.19–106.

⁵⁸ Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб., 1880. – 162 с.; Канкрин Е.Ф. О новом устройстве государственной кредитной системы // Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Серия вторая. – Т.15. – М.: Наука, 1982. – С.454–460.

⁵⁹ Ст. Фон-Нос [Ніс С.] Письмо кн. Н.Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губернии) // Киевская старина. – 1882. – №12. – С.557–563; Листовский И.С. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. – 1889. – №1. – С.217–221; А.А. [Андрієвський О.] Табачная контрабанда среди киевских мещан. // Киевская старина. – 1891. – №11. – С.259–266; Н.С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я.И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (Роменск. у.) за слушание 1811 г. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 г. // Киевская старина. – 1895. – №3. – С.97–99; Мирон [Франко І.] Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Киевская старина. – 1896. – №3. – С.90–94; О.Л. [Левицкий О.] К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. – 1903. – №11. – С.60 та ін.

⁶⁰ Мордвинов Н.С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945. – 255 с.; Жуковский В.А. Полное собрание сочинений: В 12-ти томах. – Т.12. – СПб.: Издание А.Ф. Маркса, 1902. – 168 с.; Селецкий П.Д. Записки Селецкого П.Д. // Киевская старина. – 1884. – №2. – С.247–296; №3. – С.443–464; №4. – С.609–643; №5. – С.77–87; №6. – С.239–266; №7. – С.485–504; №8. – С.609–629; №9. – С.82–103 та ін.

податкову, необхідно враховувати цілий ряд аспектів. Перш за все, необхідно пам'ятати, що акторами податкової політики дореформеної Російської імперії були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала община. Крім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже податкову політику в досліджуваній період формували ряд суб'єктів – імператор, сенат, державна рада, комітет міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів.

Враховуючи, що історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук: історії, права й економіки, автор використовував їхній науково-методичний інструментарій. Під час написання дисертації були використані наступні методи: діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-системний, статистичний. Окрім традиційних історичних методів, застосовувалися формально-юридичний і метод економічного аналізу. Зазначені методи дослідження дали змогу не лише зрозуміти динаміку еволюції економіки та суспільно-політичних подій в Російській імперії в кінці XVIII – середині XIX ст., але й одержати різнобічні дані про конкретні історичні події, факти, особистості.

Важливою, методологічною парадигмою проведення дослідження історії фінансової, в тому числі й податкової, політики є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату. Автор детально аналізує ключові дефініції піднятої у дисертації проблеми: “фінанси”, “фінансове господарство”, “фінансова політика”, “фінансова система”, “фіск”, “фіскальна політика”, “податкова політика”, “податкова система”, “податкові органи”, “податі”, “акциз”, указуючи спільне та відмінне в їхньому трактуванні в досліджуваній період і нині. Указується на необхідність проведення розмежування між державними й приватними фінансами, між політикою держави в цій галузі та заходами суб'єктів господарської діяльності, адже об'єктом дослідження є політика урядів Російської імперії в галузі оподаткування, яка була складовою фінансової політики.

У другому розділі – **“Становлення та еволюція податкових функцій владних інститутів”** – розглянуті складні процеси формування податкових функцій російських владних інституцій: губернаторів, губернського правління, казенних палат, казначейств, митниць, палат і управлінь державними маєтностями, органів поліції та суду. З'ясовано, що для державного ладу Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. характерною була відсутність чітко визначеної компетенції більшості установ: вони, як правило, одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть непов'язаними між собою. Для виконання завдань фінансового управління на місцях (у губерніях) створювався цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи – урядові та самоврядні. Автор зазначає, що, окрім міністерств фінансів, внутрішніх справ і державних маєтностей та їхніх місцевих підрозділів, податкова політика імперії

Романових розроблялася й реалізовувалася у різноманітних міжвідомчих комітетах, комісіях та інших структурах. Проведене дослідження губернських і повітових установ, котрі мали податкові функції, свідчить, що переважна більшість з них були уніфікованими в межах імперії, мали єдиний, визначений законодавцем, штатний розпис. Певні особливості управління були в губерніях, які належали до генерал-губернаторств, тобто в неросійських регіонах, щоправда, це зумовлювалося, насамперед, додатковою підзвітністю управлінських структур генерал-губернатору.

Єдиною структурою, місцеві підрозділи якої мали суттєві регіональні організаційні відмінності та повноваження у фіскальній сфері, було міністерство державних маєтностей. Уніфікованими на місцевому рівні (губернські палати, окружні, волосні та сільські управління) були підрозділи цього відомства у Архангельській, Астраханській, Володимирській, Вологодській, Воронежській, В'ятській, Катеринославській, Казанській, Калузькій, Костромській, Курській, Московській, Нижньогородській, Новгородській, Олонецькій, Оренбурзькій, Орловській, Пензенській, Пермській, Санкт-Петербурзькій, Полтавській, Псковській, Рязанській, Саратовській, Смоленській, Таврійській, Тамбовській, Тверській, Тульській, Харківській, Херсонській, Чернігівській, Ярославській губерніях та Кавказькій і Бессарабській областях. А от у Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Мінській, Могильовській, Подільській губерніях та Білостоцькій області, терени яких відійшли до Російської імперії унаслідок трьох поділів Польщі у 70-90-х рр. XVIII ст., система управління державним майном була дещо іншою. Для них, відповідно до закону від 28 грудня 1839 р., вводилася триступенева система управління державними маєтностями: губернські палати – окружні начальники – сільські товариства. Особливості управління цим регіоном змусили уряд внести певні корективи до структури палат державних маєтностей. Тут додатково вводився губернський люстратор зі штатом спеціально підготовлених чиновників. Крім того, для правової охорони державних маєтностей і державних селян створювалося спеціальне судове відділення.

Розглядаючи організацію митного контролю в Російській імперії, значну увагу автор приділив створенню у м. Одесі унікальної для дореформеного періоду особливої митної зони – порто-франко, відповідно до квітневого 1817 р. указу імператора Олександра I, згідно якому із загальної митної території Російської імперії виділялося місто із прилягаючою територією, межі якої огорожувалися й охоронялися. У цій митній зоні дозволялося не лише вивантажувати та зберігати товари, а й переробляти їх без усіляких мит та обмежень, поки вони не вивозилися на митну територію імперії. Такий крок царської влади, спрямований на залучення іноземних купців, зумовлювався обмеженням капіталом вітчизняного купецтва й майже повною відсутністю торгівельного флоту в державі. Дисертантом аналізуються позитивні та негативні наслідки існування порто-франко для південноукраїнського регіону.

Великим недоліком фінансового управління Російської імперії була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні фінансового розпису імперії (державного бюджету). Але найважливішою вадою міністерства фінансів у процесі адміністрування податкової політики держави була відсутність функцій примусу щодо порушників податкового законодавства майже в усіх його структурах, за винятком митних органів. Дореформена практика залучення до вирішення цих питань місцевих поліцій, а інколи навіть і військових підрозділів, майже не давала позитивного результату, а лише породжувала бюрократичну тяганину.

Дисертант стверджує, що в кінці XVIII – середині XIX ст. спроби влади зробити податковий апарат Російської імперії максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення державного розпису були досить часто не дієвими, адже головне, на що звертали увагу урядовці, була максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність. У губерніях ключове становище займали казенні палати, які з колегіального “присутственного” місця перетворились на бюрократичні установи, функції яких протягом досліджуваного періоду значно звузилися. Досліджуючи органи фінансового управління у зазначений період, необхідно відзначити, що адміністрування фінансової політики здійснювалося не лише спеціальними фінансовими органами, але й іншими управлінськими структурами.

Інститути управління мали значну кількість хронічних вад, яких керівництво так і не змогло остаточно позбутися. Існував ряд недоліків у діяльності фіскальних органів губерньського, а особливо міського й сільського рівнів. Це, насамперед, зловживання владою представниками сільських громадських адміністрацій та членами органів міського самоврядування при зборі податей. Негативним явищем був формалізм фінансових установ щодо волосних та сільських збирачів податків. Казначейства не завжди чітко дотримувались інструкційних матеріалів, не забезпечували міські й сільські товариства податковою документацією.

Проведене дослідження свідчить, що держава намагалася у повному обсязі забезпечувати своєчасне надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури, а у власницьких маєтках податковим агентом виступав сам поміщик, на якого законодавець покладав розкладку та стягнення податей. Простота адміністрування архаїчної подушної системи та постійні фінансові негаразди імперії Романових, пов’язані з бюджетним дефіцитом, переобтяженням державного розпису військовими видатками провокували владу на підтримання існування “дешевого” податкового апарату. Лише хронічні податкові недоїмки населення, зарадити яким не змогли навіть військові езекуції, примусили самодержавство провести певні реформи управління державними селянами та міщанами. Якщо для перших виділялося певне фінансування за рахунок громад, то через кадровий дефіцит і

неписьменність значної маси селянства такі збори були ареною значних зловживань. А особи, котрі відповідали за збір податей і земських повинностей із міських обивателів, як і раніше, мали виконувати це на безоплатній основі, що провокувало численні зловживання. Без системних змін державний апарат самодержавної Російської імперії був приреченим, і органи адміністрування податкової політики не стали винятком.

У третьому розділі – **“Подушне оподаткування: характеристика та регіональні особливості”** – проаналізовано сутність російської подушної системи оподаткування, основи якої були закладені реформами Петра I. Вивчено особливості її поширення за межі “великоросійських” губерній, а також поділ населення на податні стани. На українські терени, як і на інші західні регіони імперії, подушне поширюється за часів Катерини II.

Дослідження засвідчило, що податкова політика уряду Російської імперії щодо населення українських, білоруських і прибалтійських губерній у кінці XVIII – середині XIX ст. особливо не відрізнялася від загальноімперської, адже ґрунтувалася на становому й релігійному підходах, а не на етнічному. Її основу складав поділ суспільства на податні й неподатні стани, закладений після введення подушної системи оподаткування, поширеної на українських теренах у другій половині XVIII ст. Подушне було становим феодальним податком, що стягувався із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан, цехових і робочих людей у містах.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, які числилися в сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли усі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих “ревізских сказок”. Ревізії проводилися відповідно до “высочайших” маніфестів та указів, де містилися правила проведення переписів. У досліджуваний період в імперії пряме оподаткування проводилося відповідно до результатів останніх шести ревізій, між якими були значні й нерівномірні часові розриви, що, безумовно, супроводжувалися рухом кількості населення, який, зазвичай, не брався до уваги, в бік зменшення при визначенні сум податкових зобов’язань громад. У розділі вказується, що подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, які переселялися із однієї губернії до іншої або змінювали стан, наприклад, державні селяни при переході в міщани, міщани – при переході в купці чи селяни. У такому разі належало сплачувати податі в повному розмірі як за попереднім, так і за новим місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії. Проведений дисертантом аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного правління різних регіонів України свідчить, що в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов’язань членів сільських громад у державних селах.

Автор виділяє п'ять, найбільш характерних рис подушної системи: 1) нараховується загальна сума податкових надходжень із окремих товариств; 2) сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів; 5) дешевизна адміністрування, адже розкладку податків та їх стягнення проводила сама громада.

Окрім загальнодержавного подушного, різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (з 1812 р. – оброчну подать), що займав друге місце за значущістю доходів у бюджеті. Оброчна подать, яка нараховувалася за ревізькими душами, мала такі ж недоліки, як і подушна. Ставки цих податей постійно збільшувалися, а їх сума наприкінці 30-х років XIX ст. у 9–11 разів номінально перевищувала ті, що встановлювалися протягом 1719–1724 рр. Дисертант зазначає, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендарям. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти для тимчасового користування.

Досліджуючи оподаткування селянства, у тому числі й українського, автор виділяє особливу категорію сільських мешканців Лівобережної України – козацтво. Податкова політика держави щодо нього, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Під час воєн російський уряд періодично звільняв козацтво від сплати оброчної податі, а потім знову її накладав. Проблема неправомочності оброчної податі для лівобережного козацтва лежала в площині визнання його прав на власність земельними наділами. На початку 60-х років XIX століття козацтво Полтавської та Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалося особливою групою населення, котра зберігала певні корпоративні права, хоча й значно обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування.

Щодо подушного оподаткування міщан, то дисертантом доводиться, що подушна система оподаткування суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени яких, будучи особисто вільними людьми, залишивши свої товариства, прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов'язань. Це стало одним із чинників того, що саме міщани будуть в 1863 році першими в Російській імперії звільнені від подушного.

Визискування населення нерідко перевищувало його платоспроможність. І, як наслідок, викликали податкові заборгованості, які влада нерідко, використавши різноманітні засоби стягнення, “височайше прощала”, але вони накопичувалися

знову й знову. У безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, навіть до військових екзекуцій у казенних селах. У середині XIX ст. фінансова система імперії потребувала негайного реформування, ліквідації феодальної подушної системи з поділом населення на податні й неподатні стани, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості й товарного землеробства, яке було неможливим без реформування самого суспільства та ліквідації кріпацтва й, головне, без кардинальних перетворень державного механізму. Все це з особливою гостротою відобразилося на державних фінансах під час Кримської війни 1853–1856 рр. Після поразки у війні імперія Романових стояла на порозі великих перетворень, котрі могли або зробити з неї потужну буржуазну державу, або привести до майбутнього краху. Російська імперія, як свідчить історія, вибрала остаточний шлях, намагаючись балансувати на межі реакції та часткових буржуазних перетворень, відстрочуючи свій останній час.

У четвертому розділі – **“Гільдійське й патентне оподаткування”** – розглядається сутність російської гільдійської системи наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст., реформи Є. Канкріна та зменшення податкового тиску на купецтво, а також особливості оподаткування гуральництва та шинківництва в Російській імперії.

Виникнення гільдій у Російській імперії пов'язане організацією Петром I торгівельно-промислового населення міст в окремий стан, проте первісно вони виконували виключно поліцейсько-державні функції. Перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація пов'язані з іменем Катерини II, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 року, за яким купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Відтепер для них установлювалися три гільдії, належність до яких і визначала розміри податкових зобов'язань (ставка оподаткування встановлювалася в розмірі 1% від оголошеного капіталу). Належність до гільдій визначалася сумами купецьких капіталів, щоправда, уряд періодично змінював необхідну для цього суму. Із 1794 р., для запису до першої гільдії необхідно було мати не менше 16 000 руб., до другої – не менш 8000 руб., а до третьої – не менше 2000 руб. У 1807 р. розміри купецьких капіталів уже складали 50 000 руб. для першої гільдії, 20 000 руб. – для другої й 8000 руб. – для третьої. Маніфестом від 2 лютого 1810 року поряд із іншим податями збільшується на 0,5% збір із купецьких капіталів, а відповідно до маніфесту від 11 лютого 1812 р. вони зростають ще на 3%. Збори з купецьких капіталів, які стягувалися на користь міст, за винятком обох столиць, спрямовувалися також до державної скарбниці. Таким чином, загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%. Окрім цього, вводилося мито з купецьких книг, 0,5% із гільдійських капіталів на земські повинності, а протягом 1816–1818 рр. купців зобов'язали сплачувати ще й по 10% додатково із сплачених процентів для розвитку шляхів сполучення. Збільшуючи

розміри необхідного мінімуму оголошуваних капіталів, держава посилювала податковий тиск на купецтво, частина з якого й так мала проблеми з податковими зобов'язаннями. Так, 1800 р. найбільші неплатежі гільдійських зборів мали місце в Санкт-Петербурзькій, Малоросійській, Новгородській і Литовській губерніях. Щодо українських губерній в цілому, то їх загальна недоїмка становила 20,17% від загальноімперської. Політика уряду щодо посилення податкових зобов'язань купецтва для збільшення державних доходів мала зворотний ефект, адже податкові зобов'язання купецтва стали значно перевищувати податі міщан, тому останні вели торгівлю, не оголошуючи капіталу й сплачуючи 8 руб. 30 коп. подушного, а не гільдійські збори, котрі в другому десятиріччі XIX ст. для купців третьої гільдії сумарно складали 478 руб., другої – 1445 руб. і першої – 3462 руб. 50 коп. Протягом 1816–1824 рр. кількість виданих гільдійських свідоцтв в імперії зменшилася із 20 059 до 13 106 штук, тобто майже на 35%, а разом із цим зменшилися надходження й від процентних зборів.

Виправити ситуацію була покликана гільдійська реформа Є. Канкріна, введена в дію маніфестом Олександра I від 14 листопада 1824 р. Для купців встановлювалися ціни на придбання свідоцтв на право торгівлі – 2200 руб. для першої гільдії, 880 руб. – для другої та 220 руб. – для третьої. Купецтво українських губерній, поряд із білоруськими та литовськими, отримало певні пільги. Для українських купців третьої гільдії, записаних не в губернських і портових містах, за винятком Слобожанщини, Полтавщини й Чернігівщини, встановлювалася ціна в розмірі 132 руб. за свідоцтво на право торгівлі, тобто в 3,31 рази менше існуючої до цього, а сумарні фіскальні платежі купців третьої гільдії склали 172 руб. проти 478 руб., а отже, зменшилися в 2,77 рази. Зрозуміло, що зменшення податкового тиску в 1,46–1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, мало позитивний вплив на розвиток торгівлі, промисловості, а відтак і формування буржуазних відносин та чисельного зростання купецтва, хоча податкові платежі залишалися досить значними. У грудні 1827 р. гільдійські платежі знову зменшуються. Так, зокрема, для купців третьої гільдії пільгових губерній, записаних у повіті губернського міста, ціна на свідоцтва встановлювалася не на рівні губернського міста, а за пільговим положенням. Розширено було кількість пільгових губерній, до яких зараховувалися губернії Східного Сибіру з Якутською областю. Пільги купцям надавалися переважно за географічним принципом з урахуванням етнічної та релігійної належності. Комплекс нормативних документів, які регулювали ці пільги, потребував їх упорядкування й однозначного тлумачення законодавцем, адже до Сенату неодноразово зверталися зі скаргами купці, права на пільги котрих, на їхню думку, незаконно утискалися казенними палатами.

На переконання дисертанта, регіональні особливості податкової політики Російської імперії найбільш яскраво віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та

торговців південних і західних губерній, особливо трьох новоросійських – Катериноставської, Таврійської та Херсонської, – ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а з іншого – гальмувало розвиток місцевої промисловості. Про дієвість фіскальної складової реформи Є. Канкріна та наступних заходів свідчить те, що, незважаючи на зниження податкового тиску на купецтво й відповідно зменшення їх податкових зобов'язань, а також на надання ряду пільг, сумарний гільдійський дохід в імперії зростав, і вже 1837 р. він перевищував дореформений показник у 1,34 рази, складаючи 9 395 915 руб. Загалом протягом 1825–1858 рр. кількість взятих гільдійських свідоцтв у імперії зросла з 27 879 до 61 858, тобто в 2,22 рази, а сума оголошених купецьких капіталів, протягом лише 1838–1858 рр. зросла у 1,58 рази – зі 100 млн руб. до 158,3 млн руб.

Щодо оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, то автор вказує, що воно характеризувалося домінуванням фіскальних інтересів держави й було одним із найважливіших джерел наповнення бюджету. Українські терени, разом із губерніями Білорусі та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”, адже оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями мало тут свої особливості, відзначаючись широким колом суб'єктів цього виду підприємницької діяльності та співіснуванням традиційного для них вільного винокуріння й російських винних відкупів.

Якщо в українських, як і в інших західних губерніях, у кінці XVIII – на початку XIX ст. хоча б частково був вільний продаж алкоголю, то у великоросійських існувала відкупна система отримання державних прибутків від продажу спиртних напоїв. В етнічних російських губерніях із 1795 р. на відкупи віддавалися цілі повіти і навіть губернії, держава усувається від заготівлі вина, а відкупники повинні були заготовляти його власним коштом і вибрати з казенних магазинів ті його запаси, що там залишилися станом на 1795 р. Така ситуація проіснувала до 1819 р., коли Д. Гур'єв, перебуваючи на посту міністра фінансів, перевів продаж алкоголю у казенне управління. Проте вже 1827 р. з подачі наступного міністра фінансів Є. Канкріна відновлюється відкупна система. У 1847 р. запроваджується акцизно-відкупне комісіонерство, сутність якого полягала в тому, що відповідно до повітового поділу губернії поділили на округи, які здавалися на відкуп відкупнику-комісіонеру. Відкупна система завжди мала численні недоліки, найзначнішим з яких було те, що держава отримувала значно менше від того, що визискували у населення відкупники. Не стала винятком і Російська імперія. Крім цього відкупники не завжди бажали повертати державі навіть законну її частку.

Проаналізовано зміни в оподаткуванні торгівлі алкоголем в українських губерніях згідно “Положень” про акцизи в привілейованих губерніях 1842 р. та

1851 р. Доведено, що акцизна система 1851 р., як і попередня 1842 р., мала безліч недоліків, які не могли не викликати занепокоєння в урядових колах. За поданням міністра фінансів 22 червня 1853 р., Микола I затверджує положення про введення у привілейованих губерніях повністю акцизної системи, тобто стягування мита з викуреного казною вина без посередництва відкупників. Але розпочата війна з Туреччиною, що перетворилася на Кримську війну внесла значні корективи не лише до указаної проблеми, а й до подальшого розвитку Російської імперії, адже з приходом до влади Олександра II розпочався новий реформаторський етап її історії.

У п'ятому розділі – **“Етнічно-колонізаційна та релігійна складова податкової політики”** – досліджено проблеми оподаткування євреїв, кримських татар та іноземних колоністів, адже, крім основного для кріпосницької Російської імперії станового підходу до оподаткування підданих, було й оподаткування за релігійною ознакою, котре, перш за все, стосувалося єврейського населення приєднаних від Польщі територій. Податкова політика Російської імперії щодо євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. характеризувалася встановленням спеціальних зборів з них, зокрема: 1) введеної з 1 липня 1794 р. Катериною II подвійної податі; 2) коробкового збору; 3) свічного збору; 4) збору з єврейських друкарень. Керуючись саме фіскальними міркуваннями, імперські владні інституції ставали на варті дотримання єврейськими масами вимог Талмуду щодо кошерного харчування й відповідних ритуалів при його приготуванні. Структури влади мали карати євреїв, які не дотримувалися кошера, як осіб, котрі ухилялися від сплати коробкового збору. Серед дискримінаційних колонізаторських заходів російського царату необхідно виділити спеціальні збори за носіння євреями ярмулок.

Якщо до євреїв застосовувалася практика виокремлення їх із маси податних станів, то щодо іншої значної групи нехристиянського населення українських губерній, зокрема Таврійської (кримських татар), проводилася політика на уніфікацію податкових зобов'язань. Якщо на початку XIX ст. вони взагалі не платили державних податей і повинностей, а в другому десятиріччі XIX ст. сплачували лише кошти на опалювання військових будівель, ставка цих платежів відповідала платежам різних категорій державних і поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп., то в 1830-х рр. татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян. Проте, незважаючи на належність до державних селян, вони не сплачували оброчної податі. Таким чином, чітко видно курс Міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової політики в усіх частинах держави.

У розділі аналізуються значні фінансові преференції, у тому числі й податкові, котрі уряд Російської імперії надавав іноземним колоністам, стимулюючи їхнє переселення до Південної України. Проведене дослідження дозволило автору зробити висновки про більш прогресивні підходи до оподаткування цієї групи

населення, адже вони навіть по завершенні пільгових років не мали такого фіскального тиску держави, як інші представники податних станів. Переважна маса колоністів не підлягала архаїчному подушному обкладенню, а сплачувала податі у відповідності до земельних наділів, якими вони володіли.

У шостому розділі – **“Проблеми уніфікації місцевих податей і зборів”** – автор висвітлює етапи уніфікації місцевих податей і зборів у Російській імперії, показує особливості цього процесу в українських губерніях. Указується, що в Російській імперії місцеві фінанси склалися із трьох самостійних систем, а саме, земського, міського й мирського господарств, які мали власні фіскальні надходження й відповідні бази оподаткування. Доведено, що на початку XIX ст. місцеві податі, збори та грошові повинності в губерніях Російської імперії, у тому числі й українських, були найменш упорядкованими. Це створювало підґрунтя для значних зловживань у цій галузі, особливо виборних посадовців – членів міських дум чи магістратів та представників селянських адміністрацій. Проте перекладання фінансування потреб державного значення на рахунок земських і міських коштів через постійні негаразди казни, особливо зростаючу дефіцитність бюджету держави, з одного боку, збільшувало фіскальний тиск на населення, а з іншого – змушувало владу не лише їх впорядковувати, а й шукати нові підходи до цієї проблеми, руйнуючи прокрустове ложе архаїчної подушної податкової системи. Саме місцеві, зокрема міські податі й збори, вийшли за межі податних станів і розширили не лише коло суб’єктів, а й об’єктів оподаткування. Проте часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур не могли вирішити весь комплекс проблем місцевого оподаткування. Тому місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, яке можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу – кріпацтва та відмови від подушної податкової системи, що лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

У **висновках** зроблені теоретичні узагальнення та викладені основні результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист.

Встановлено, що для забезпечення реалізації податкової політики урядів Російської імперії в губерніях була створена ціла система органів державних та самоврядних органів, серед яких провідне місце посідали казенні палати, адже саме в них до реформування управління державними селянами П. Кисельовим зосереджувалося усе фінансове управління губерній. Особиста відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок покладалася на губернаторів, а службове благополуччя цих чиновників багато в чому залежало від успіхів чи невдач на цій ниві. Досить вагому роль у здійсненні податкової політики відігравали підрозділи поліції, адже ні міністерство фінансів, ні міністерство державних маєтностей не мали власних органів примусу. Намагання держави забезпечити своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей, не обтяжуючи себе створенням спеціальних

податкових органів, перекладаючи всю роботу на самоврядні сільські й міські структури та на поміщиків, створювали підґрунтя для зловживань при зборі податей, посилюючи фіскальний тиск на населення. Можна стверджувати, що російська влада в дореформений період не намагалася створити дієвого податкового апарату, адже для урядовців головним була максимальна простота й дешевизна податкового адміністрування, навіть його безоплатність. Саме простота адміністрування подушної системи провокували Санкт-Петербург на існування “дешевого” податкового апарату. Значною вадою фінансового, в тому числі й податкового, управління була відсутність єдиного міністерства, що особливо негативно відбивалося на формуванні державного бюджету. Зосередження важелів фінансового управління й контролю в одному міністерстві забезпечує дієвий контроль за реалізацією фінансової, в тому числі й податкової політики багатьох держав світу. В Україні система органів державного фінансового контролю знаходиться на стадії формування, існує ряд автономних органів – Міністерство фінансів, Державні податкова адміністрація та митна служба й ін. Сучасній вітчизняній практиці ще потрібно буде оволодіти досвідом, нагромадженим людством, коли система державних органів вибудовується не під окремих осіб, а насамперед для ефективної реалізації функцій держави, зокрема й фіскальних.

Визначено, що податкова політика Російської влади в українських губерніях у першій половині XIX ст., тобто в період після знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запорожжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала незначні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях. Вона була типовою для нових “неросійських” територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до царату, їх сепаратистських і автономістських проявів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози ззовні тощо. Проте, найбільш вагомим чинником, який безпосередньо впливав на формування засад податкової політики, були особистості російських імператорів – Олександра I, Миколи I, Олександра II, а також вищих державних урядовців – М. Сперанського, Д. Гур’єва, Є. Канкріна, П. Кисельова. Так, М. Сперанський і Д. Гур’єв – вбачали покращення фінансового стану держави шляхом посилення податкового тиску. А саме, за часів керування міністерством фінансів Д. Гур’євим, неодноразово підвищуються ставки подушного, оброчної податі, гільдійських зборів, вводяться додаткові збори на розвиток шляхів сполучення, посилюється фіскальний тиск на козацтво Лівобережжя.

Доведено, що податкова політика російського самодержавства в українських губерніях, як і в імперії у цілому, мала регіональні особливості. Так, на Слобожанщині й Лівобережжі вона суттєво відрізнялася від інших регіонів України наявністю особливих груп населення – військових обивателів і козацтва. У містах правобережних губерній, як білоруських і прибалтійських, тривалий період існували залишки польської фіскальної системи; певної специфіки у

провадженні податкової політики в цих регіонах надавала також значна кількість єврейських містечок. Південна Україна через своє особливе значення у геополітичних планах Російської імперії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. взагалі не мала аналогів у державі за кількістю податкових пільг.

Встановлено, що недосконалість встановлення кількості ревізьких душ, без урахування демографічних змін, породжувала феномен “мертвих душ”, коли за померлих між ревізіями необхідно було общинам чи поміщикам платити податі. Саме цей правовий казус зумовив багато афер, одну з яких висвітлив М.Гоголь у поемі “Мертві душі”. На основі подушної системи встановлювалися також ставки оброчної податі для державних селян, земських, мирських та інших зборів, окрім цього, подушне не розподілялося окремо, а розкладалося разом із усією сумою належних зборів, тим паче, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній і області Війська Донського ще й збір за право винокуріння.

Показано, що постійне збільшення ставок подушного й оброчної податі у кінці XVIII – першій половині XIX ст., призводило до перевищення податкових зобов’язань над платоспроможністю значної частини підданих. Зловживання виборних адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою або взагалі відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки в сплаті державних податей. В Україні не було жодного регіону, який не мав податкових заборгованостей, навіть у пільгових південних губерніях ця проблема стояла досить гостро. Якщо подушна система оподаткування могла бути прийнятною для кріпосницького суспільства, то вона суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени котрих, будучи особисто вільними людьми й залишивши свої товариства, прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов’язань.

Доведено, що більш прогресивним було оподаткування торгівельно-промислового населення міст – купців, об’єднаних у гільдії. Посилення податкового тиску на купецтво в останньому десятиріччі XVIII – перших двох десятиліттях XIX ст. шляхом збільшення податкових платежів до 4,75% від оголошених капіталів призвело до того, що частина купців третьої гільдії, гільдійські збори для котрих складали 478 руб. у рік, переходили в стан міщан і вели торгівлю без оголошення капіталу, сплачуючи лише 8 руб. 30 коп. подушного, що мало негативні наслідки як для державних фінансів, так і для розвитку різних галузей вітчизняної економіки. Гільдійська реформа Є. Канкріна (1824 р.) не лише виправила цю негативну ситуацію, зменшивши податковий тиск на купецтво в 1,46–1,99 рази в імперії, а в переважній частині українських губерній – навіть у 2,77 рази для купців третьої гільдії, але й надала імпульсу розвитку торгівлі, промисловості, формуванню буржуазних відносин і зростанню чисельності купецтва, хоча гільдійські збори в порівнянні із подушними податями

залишалися досить значними. Надання фіскальних пільг купецтву в 20–30-х рр. XIX ст. мало позитивні наслідки для аграрно-сировинної Російській імперії в розвитку міст, торгівлі й промисловості, тому ця практика використовувалася і в наступних десятиріччях.

Встановлено, що податкова політика Російської імперії визначалася не лише становим підходом, існувало оподаткування за релігійною належністю та етнічним походженням. Так, наприклад, для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори. Кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей, лише 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються в платежі подушного із іншими категоріями державних селян, але оброчна подать на них так і не була поширена. Значні фіскальні преференції мали поселення та колонії з іноземців, які визначалися у кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. Навіть після завершення пільгових років колоністи не зливалися із масою податного населення імперії, а зберігали значні особливості в оподаткуванні. Ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори – накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання “присутственных” місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями так само, як поміщицькі селяни. Після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі на рівні державних селян (1 руб.) були лише в частини іноземних переселенців.

Визначено, що найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів в імперії Романових був так званий питний дохід, тобто оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем, а гуральництво було чи не найрозвинутішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських був хоча б частковий вільний продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени, разом із губерніями Білорусії та Прибалтики, протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”. Наявність в українських регіонах навіть обмеженої відкупної системи мало негативні наслідки як для населення, так і для держави, адже споживання і, як наслідок, розорення перших провокувало накопичення недоїмок прямих податей. Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, податкові заборгованості декого з них перед державою ставали хронічними, відтак відкупи стають одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Проте найбільшим фіскальним недоліком відкупів було те, що держава отримувала значно менше від того, що визискували у населення відкупники. Тому відкупи були приреченими, а оподаткування виробництва й продажу алкоголю стане одними із перших об’єктів реформ Олександра II.

Встановлено, що в дореформений період місцеве оподаткування, незважаючи на всі спроби влади, було найменш упорядкованою складовою податкової системи держави Романових і слугувало цариною різноманітних зловживань чиновників місцевих імперських та виборних адміністрацій. У кінці XVIII – на початку XIX ст. земські й міські повинності перебували в аналогічному стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні в звітності по них, як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях зокрема. Питання системного перегляду земських повинностей виникло лише внаслідок підготовки й проведення селянської реформи 1861 р., адже вони перебували в непорушному зв'язку із кріпосним правом. Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися спеціальними кошторисами, то мирські збори формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися казенними палатами. Усі спроби владних структур впорядкувати цей місцевий фіскальний інститут виявилися не дієвими, а мирські збори навіть у пореформений період залишалися цариною різноманітних зловживань місцевих адміністрацій, особливо сільських. Доведено, що в містах і містечках українських та білоруських губерній, навіть у 40-х рр. XIX ст., продовжували існувати податі й збори часів Речі Посполитої, а міське оподаткування в імперії Романових і надалі залишалося не лише не уніфікованим, а й не впорядкованим, зберігаючи традиційні підходи до формування міських доходів, зміна яких була пов'язана із приходом до влади Олександра II й розпочатим ним курсом реформування держави. Встановлено, що, незважаючи на феодальний характер податкової, системи Російської імперії, міські податі й збори все ж віддзеркалювали формування буржуазних відносин у міському середовищі й відхід від станових принципів оподаткування, коли нобілітет, у даному випадку російське дворянство й представники української старшини й польської шляхти, мали платити збори із своєї міської нерухомості, а найбільшні мешканці міста, нерухоме майно яких коштувало менше 100 руб., звільнялися від цих повинностей. Оподаткування міської нерухомості спочатку в Санкт-Петербурзі, Одесі й Києві, а згодом і в інших губернських містах, було досить прогресивним заходом у податковій політиці Російської імперії першої половини XIX ст. Найголовнішим у цій податковій новелі було те, що розмір збору залежав від майнового стану платника – вартості його нерухомості чи торгових або промислових оборотів, на противагу архаїчному подушному, сплаті якого підлягали лише податні стани.

Обґрунтовано, що всі складові російської фіскальної політики, як в українських губерніях, так і в цілому по імперії, діяли не скоординовано, не синхронно, тобто у цій сфері не було єдиної системи державних заходів. Часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур, щодо оптимізації податкової політики Російської імперії не могли вирішити всього комплексу цих проблем, податкова система потребувала нагального комплексного реформування, яке можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу –

кріпацтва – та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування. Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії у дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податі й збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилося будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи. Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні збори) й оброчна подать у першій половині XIX ст. не створювали й, тим більше, не підтримували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства.

**Основні положення і висновки дисертації висвітлені у таких публікаціях
автора:**

Монографія

1. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

Статті у фахових виданнях

2. Орлик В.М. До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2002. – Вип.2(15). – Ч.ІІ. – С.45–48.
3. Орлик В.М. Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.V. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С.36–41.
4. Орлик В.М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал. – 2003. - №2 (449). – С.66–73.
5. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С.70–77.
6. Орлик В.М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – Вип.2(26). – С.179–185.
7. Орлик В.М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії // Український історичний журнал. – 2004. – №2 (455). – С.113–120.

8. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 75–81.
9. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX – початок XX ст.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2004. – Вип. 4(28). – С. 239–247.
10. Орлик В.М. Митні органи Російської імперії в українських губерніях (1795–1800 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2005. – Вип. 1(29). – С. 181–187.
11. Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в “аграрній” історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 27. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – С. 224–239.
12. Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) // Український історичний журнал. – 2005. – №4 (463). – С. 190–199.
13. Орлик В.М. Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії // Історична пам'ять. – Полтава, 2005. – Вип. 1–2. – С. 53–63.
14. Орлик В. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IX. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 175–187.
15. Орлик В. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні / Орлик В., Маренець Л. // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 233–240.
16. Орлик В.М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 85–95.
17. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2-х ч. / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: НАН України, Інститут історії України. – 2006. – Число 13. – Част. 2. – С. 97–110.
18. Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 119–125.
19. Орлик В.М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Український історичний журнал. – 2007. – №1 (472). – С. 94–104.

20. Орлик В.М. Селянство України у фіскальній політиці імперій Романових і Габсбургів // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С.83–86.
21. Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – Вип. 23. – К.: УНІВЕРС, 2007. – С.148–156.
22. Орлик В. Кримські татари в податковій політиці Російської імперії у дореформений період // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С.157–163.

Анотація

Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII - середині XIX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут історії України Національної академії наук України. – Київ, 2008.

У дисертації вперше в історіографії комплексно досліджено податкову політику уряду Російської імперії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. Здійснено системний і порівняльний аналіз цієї політики в різних регіонах Російської імперії, головну увагу приділено Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській (Харківській), Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніям, а також проведено історико-порівняльний аналіз із регіонами Білорусі та Прибалтики.

З'ясовано витоки, принципи адміністрування та головні чинники впливу на політику уряду імперії Романових у сфері оподаткування. Досліджено спільне й відмінне в оподаткуванні “великоросійських” та “окраїнних” губерній. Доведено, що ставки подушного були єдиними для держави, а ставки оброчної податі – встановлені за класами. У той же час указується, що міське оподаткування в імперії Романових було не лише не уніфікованим, але й не впорядкованим, а в містах і містечках українських та білоруських губерній, навіть у 40-х рр. XIX ст. продовжували існувати міські податі й збори часів Речі Посполитої. Відображені заходи владних інституцій щодо уніфікації оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем.

Ключові слова: податкова політика, Російська імперія, уряд, владні інституції, державні фінанси, податі, збори, податні стани, ставка оподаткування, губернія, регіон.

Аннотация

Орлик В.М. Налоговая политика правительства Российской империи в конце XVIII - середине XIX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальностям 07.00.01 – история Украины, 07.00.02 – всемирная история. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. – Киев, 2008.

В диссертации впервые в историографии комплексно исследовано налоговую политику правительства Российской империи в конце XVIII – в середине XIX вв. Осуществлен системный и сравнительный анализ этой политики в разных регионах Российской империи, особое внимание уделено Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской (Харьковской), Волынской, Киевской, Подольской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерниям, а также проведен историко-сравнительный анализ с регионами Белоруссии и Прибалтики.

Выявлены истоки, принципы администрирования и главные факторы влияния на политику правительств империи Романовых в сфере налогообложения. Доказано, что ставки общегосударственного и земского налогообложения для представителей податных состояний Российской империи не зависели от принадлежности к “великороссийским” или “окраинным” губерниям. Ставки подушного были едиными для всего государства, а ставки оброчной подати устанавливались за классами. В то же время указывается, что городское налогообложение в империи Романовых было не только не унифицированным, но и не упорядоченным, а в городах и городках украинских и белорусских губерний даже в 40-х гг. XIX в. продолжали существовать подати и сборы времен Речи Посполитой. Проанализировано мероприятия властных институций по унификации налогообложения производства и торговли алкоголем.

Ключевые слова: налоговая политика, Российская империя, правительство, институты власти, государственные финансы, подати, сборы, податные состояния, ставка налогообложения, губерния, регион.

Annotation

Orlik V.M. The tax policy of Russian Empire’s government at the end of the 18 century – in the middle of the 19 century. – Manuscript.

The dissertation in competition on an academic degree of a Doctor of Science, specialty 07.00.01 – History of Ukraine, 07.00.02 – World history. – Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 2008.

The tax policy of Russian Empire’s government at the end of the 18 century – in the middle of the 19 century was first in the historiography fully investigated in this dissertation. The systems and comparative analyses of this policy in different regions of Russian Empire were done. The main attention was paid to Poltava, Chernihiv, Slobozhanschina (Kharkiv), Volyn, Kyiv, Podillya, Katerunoslav, Kherson and Tavria provinces, and a historical and comparative analysis with the regions of Byelorussia and Baltic were also held.

The origins, the principles of administration and the main factors of the influence on the policy of Romanov Empire's government in taxation were explicated. The common and different in taxation of "Great Russian" and "suburban" provinces were shown. It was proved, that the tax policy of Russian autocracy in the Ukrainian provinces as in the Empire in whole had some regional peculiarities. So, in Slobozhanschina and in Livoberezhzhi it essentially differed from other regions of Ukraine by the availability of the special groups of people – as military citizens and Cossacks. It was established that the rates of the poll tax were the same for the state, and the rates of the tax were determined by social classes. It was shown, that the charge of the tax obligation according to the number of the revision persons without the inclusion of the demographic changes continued the phenomenon of "Dead Souls", when it was necessary to pay taxes for dead people between the revisions by the communities and landowners. It was proved that the taxation of the trade and industrial population of the towns was more progressive – the tradesmen who were united into the guilds. The considerable attention was paid to the guild reform by E. Kankrin (1824) which had the positive consequences for agrarian Russian Empire in the development of the cities, trade and industry. It was established that the tax policy of Russian Empire was determined not only by the social class approach, there was the taxation by the religious stripe and ethnic origin. The author made the systematic and comparative analyses of the taxation of Jewry, Crimean Tatars and foreign colonists.

It was fixed that the most important moment in the fiscal relations among the indirect tax and fees in Romanov Empire was the drinkable income (the manufacture taxation and alcohol trade); and the distillation was one of the most developed industry. If in Russian provinces there was a payment system of tax collection of the alcohol, in Ukrainian provinces there was a partial free sale of the spirit with a specific system of its taxation that aroused the considerable difficulties in its administration for the leading structures.

It was fixed that in the pre-reform period the taxation was least ordering by the structural taxation system of Romanov Power in spite of all authority's attempts and it served as a hotbed of various functionaries' abuses of local imperial and elective administrations. It was pointed that the town taxation and fees from the times of Rich Pospoluta continued to exist in cities and towns in Ukrainian and Russian provinces even in the 40 ths of the 19 centuries.

It was proved, that all components of Russian fiscal policy acted uncoordinated, asynchronously as in Ukrainian provinces so as in whole Empire, that is there was any united system of the state actions in this sphere. Partial and mainly local actions of central and regional leading structures as to the optimization of tax policy of Russian Empire couldn't solve all these problems. Tax system required the urgent complex reformation that can be started only after the liquidation the basis of the feudal system – serfage – and the refusal from the poll tax system that was in the base of the national and local taxation.

Key words: taxation policy, Russian Empire, government, governmental institution, state finances, taxes, fees, tax position, tax rate, province, region.